

*Середа Л. В.**

**ОРГАНІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ УЧНІВ НА УРОКАХ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ НА ОСНОВІ
ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

У статті досліджується внесок В. О. Сухомлинського у розвиток методики викладання української мови і літератури, зокрема впровадження самостійних видів роботи на уроках української мови.

У час реформування загальної середньої освіти особливо актуальним постає питання вдосконалення форм, методів і технологій навчання мови і літератури. Завдання сучасної школи – навчити школярів самостійно працювати з різноманітними джерелами інформації, оволодівати різними видами і прийомами самостійної роботи.

Навчання – це процес інтелектуального й духовного розвитку особистості. Щоб він був успішним, треба розвивати пізнавальну активність школярів. А це свідомий процес здобуття знань, розвиток інтересу до навчальної діяльності, самостійність думки та практичних дій учнів.

Вагомий унесок у розвиток методики навчання української мови зробив глибоко національний, народний педагог Василь Олександрович Сухомлинський.

Педагогічна спадщина Василя Сухомлинського – це концептуальна основа особистісно зорієнтованого підходу, що пролонговується в компетентісно орієнтовану освіту. Саме тому ідеї видатного українського педагога актуальні сьогодні.

В. Сухомлинський зазначав: навчати треба так, щоб учні самостійно здобували знання. Це погребує від учителя вміння спонукати школярів до розв'язання пізнавальних завдань; оцінки подій, явищ, вчинків, дій, висловлення своїх думок у процесі диспутів; установлення причинно-наслідкових залежностей, що допоможуть виявити щось нове, незнайоме в пізнанні істини, закономірностей навколишнього світу. Такий спосіб набуття знань педагог називав екскурсією в особисті думки, дослідженням своєї «комори» знань. Учитель має знати, що розповісти, а що залишити недомовленим, як своєрідну «приманку» для домислення школярами. Характер недомовленого визначається конкретним змістом навчального матеріалу, рівнем знань учнів [2, с. 42].

Завдяки самостійній роботі дитина відчуває радість від пошуку і пізнання істини, тому що, наголошує В. Сухомлинський, в основі самостійної роботи – новий для учня матеріал, нові пізнавальні завдання; захопливим є сам процес оволодіння новим матеріалом, а не лише форма його організації; збері-

* © *Середа Л. В.*

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ У ДІАЛОЗІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ

гається принцип добровільності й активності в роботі школярів, а також доцільність міжпредметних зв'язків.

Самостійна робота учнів є невід'ємним елементом процесу навчання. Без неї неможливо забезпечити єдність викладання й самостійного навчання школярів. Найбільш характерною особливістю методів самостійної роботи є виконання навчальних завдань учнями без втручання у цей процес учителя. Самостійна робота може здійснюватись учнями на уроках шляхом вивчення нового матеріалу, виконання вправ, завдань, спостережень, підготовки індивідуальних повідомлень, презентацій тощо [4, с. 300].

Самостійній роботі належить особлива роль як при вивченні нового матеріалу, так і при повторенні та узагальненні вивченого. Тому при організації самостійної роботи, радив Сухомлинський, важливо не допускати перенавантаження учнів, прагнути до урізноманітнення навчальної діяльності, урахувати необхідність у різних формах спілкування школярів, а також індивідуальні особливості кожного учня, рівень його підготовки, здібностей.

Педагог вважав: самостійна робота, що включає різні форми самоконтролю і взаємоконтролю, робить діяльність школярів більш інтенсивною, бо відбувається активізація різноманітних форм спілкування (один з одним у процесі роботи в парах, у групах, спілкування з помічником учителя – консультантом, з учителем, з підручником, словником, довідником тощо).

Отже, перед учителем української мови і літератури стоїть завдання навчити школярів самостійно здобувати знання, щоб потім уміти адаптуватися в соціумі й самостійно та творчо працювати. Стимулюють креативність та активність завдання, які вимагають творчого підходу до їх розв'язання, систематизації вмінь і навичок, створення умов для творчої діяльності; використання пошукових, тестових завдань, що виявляють ознаки самостійності учнів.

Методична спадщина В. Сухомлинського досить багатогранна і глибока: він торкається проблем формування мовної культури як учнів, так і вчителів-словесників, конкретних методичних питань щодо різних мовленнєвих рівнів.

Сухомлинський радить вести дітей до невичерпного й вічно нового джерела знань – у природу: у сад, у ліс, на берег річки, у поле. Звертати увагу на найтонші відтінки кольорів, звуків, рухів. Розкрити дітям людську працю як творчість. Усе це має відобразитися в слові. Тому письмовим творам Василь Олександрович надавав особливого значення, оскільки вони є не тільки засобом перевірки практичних умінь і навичок з мови, а й знаряддям, за допомогою якого вчитель формує ці вміння й навички, збуджує інтерес до мови як навчального предмета, розвиває самостійну творчість вихованців [5, с. 200–204].

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ У ДІАЛОЗІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ

У Павлиші з перших днів перебування в школі дітей учили думати про те, що вони бачать, і говорити про те, що вони думають. Спостерігаючи явища природи, діти складали твори з натури.

Творчість словом – це складний процес, який активізує розумову й психічну діяльність дитини, «це ні з чим не зрівняний духовний стан, у дитини радісно б'ється серце, вона відчуває приплив енергії, переживає гордість творця» [4].

В. Сухомлинський радив використовувати такий ефективний засіб навчання, як зразок письмового твору. Хай це буде «повнометражний» твір чи твір-мініатюра – не має значення. Василь Олександрович спочатку разом з дітьми складав твір, допомагав створити образ, сформулювати думку, розгорнути сюжет, а згодом заохочував їх до творчості за готовими зразками. Таких пейзажних етюдів у павлівського вчителя було дуже багато.

Довершувало систему учнівської творчості вироблення індивідуального стилю. Цьому сприяють, по-перше, добре усвідомлений словник; по-друге, сформоване чуття слова, здатність повністю відтворити мовну ситуацію; по-третє, усвідомлення того, що ту саму думку можна висловити по-різному. Творчості необхідно вчити – це стійке переконання видатного педагога на основі багатого вчительського досвіду.

Особливу роль на уроці В. О. Сухомлинський відводив перевірці домашнього завдання як одного з видів самостійної роботи школярів. Педагог вимагав від учителів продумувати поетапне проведення цієї роботи. Недоречним він вважав затягування часу при перевірці домашнього завдання: «...це розбазарення часу на першому етапі уроку. Не може бути такого, щоб учитель протягом 15-20 хв. опитував 3-4 учнів, – говорив педагог. – При такому підході учні звикають, що одну третину уроку вони нічого не роблять. Чим же повинен займатися клас, коли один учень відповідає?» На думку Сухомлинського, під час перевірки знань усі учні повинні займатися активною, самостійною, дослідницькою роботою, причому у старших класах ця праця повинна носити характер самоперевірки [3, с. 340].

В. Сухомлинський радив учителям підбирати для учнів такі питання, які навчають мислити, зіставляти, порівнювати. Практичні завдання (вправи, завдання) повинні бути націлені на застосування, поглиблення знань. Слід поступово застосовувати аналіз, дослідження, індивідуалізацію домашніх завдань, ретельніше продумувати питання для учнів (питання треба підбирати індивідуально, «адресно» учневі). Відповідь учня біля дошки повинен аналізувати весь клас, щоб слухав не тільки вчитель, а думали й усі учні.

Відвідуючи уроки вчителів, Сухомлинський особливу увагу

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ У ДІАЛОЗІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ

звертав на те, як організована самостійна робота учнів на уроці. Школярі повинні якомога більше вивчати факти, явища навколишньої дійсності самостійно, з творчим підходом. Об'єктом їх вивчення, а пізніше й дослідження могли бути малюнки, репродукції картин, схеми, діаграми, факти живого мовлення (речення, слова, фрази). Майстерність учителя на уроці, вважає педагог, полягає в тому, щоб правильно подати дітям матеріал для роботи: не в готовому вигляді, а у формі вправ і завдань для самостійної розумової праці. Залежно від запропонованого завдання учні працюють із текстом, складають план прочитаного, створюють схеми, таблиці, проекти, виконують письмові завдання тощо.

Василь Олександрович уважно спостерігав на уроці: як і що читають діти? Скільки часу займає колективне та індивідуальне читання? На думку педагога, учень, який погано читає, – це потенційно «складна» дитина. Систематичне, свідоме, швидке читання – це правильний шлях попередження розумового відставання й інертності. Спостерігаючи за читанням учнів одного класу протягом року, В. Сухомлинський прийшов висновку: учень, який уміє швидко читати в початковій школі, не буває невстигаючим у середніх і старших класах; чим раніше дитина навчиться швидко читати й писати, тим вищою буде грамотність учня.

Творче осмислення спадщини видатного українського педагога й методиста збагачує досвід організації самостійної роботи учнів на уроках української мови. Заглиблюючись у його поради, побажання, переконуємося, що кращої методики навчання рідної мови, як у Василя Олександровича Сухомлинського, по суті, нині немає. Варто лише вчителям опанувати її й уміло використовувати на практиці. Тому на уроках української мови пропонуємо учням такі завдання, під час виконання яких знання учнів формуються на основі їхньої самостійної розумової діяльності.

Самостійна робота на уроках української мови має велике навчальне й виховне значення. Вона може дати бажані наслідки лише тоді, коли вчитель застосовує її в певній системі та послідовності, правильно керує нею, працює в тісному контакті з учителями інших предметів, особливо гуманітарного циклу.

Залежно від рівня навченості учнівського колективу у своїй роботі застосовуємо різні види самостійних навчальних робіт:

- за дидактичною метою (пізнавальна, практична, узагальнювальна);
- за рівнями проблемності (репродуктивна, репродуктивно-дослідницька, дослідницька);
- за характером комунікативної взаємодії (фронтальна, групова, парна, індивідуальна);
- за місцем виконання (домашня, класна);

V. СУХОМЛИНСЬКИЙ У ДІАЛОЗІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ

– за методами наукового пізнання (теоретична, експериментальна).

Для того щоб самостійна робота була ефективною, урізноманітнюємо форми організації навчання (уроки-дослідження, проекти, семінари, практичні заняття, екскурсії, ігри, домашня самостійна робота, гнучке поєднання різноманітних форм і технологій навчання). Наприклад, урок-гра – це робота з розв'язання ситуативних вправ і завдань, самостійна робота з комп'ютерними іграми, самостійна робота з дидактичним матеріалом.

Із власного досвіду знаємо: учні люблять нестандартні уроки, на яких мають можливість висловити власну думку, будучи впевненими, що до неї прислухаються. Такі уроки сприяють не тільки розвитку творчих здібностей школярів, а й розвитку їхньої самостійності. Для цього використовуємо такі методи і технології, як робота в малих парах, у групах, займи власну позицію, мозковий штурм, мікрофон, ділові листи і звернення, дискусії, тести, дебати, проекти, презентації тощо.

Має бути постійний взаємозв'язок і взаємозалежність класної самостійної роботи з домашньою. Цей зв'язок полягає в тому, що без виконання домашніх завдань учитель не може успішно навчати, а учні навчатися в класі. Домашня самостійна робота – це або доопрацювання розпочатої в класі роботи, або завдання за аналогією з індивідуальною модифікацією. Наприклад, якщо учні вдома виконали вправи на правопис м'якого знака чи апострофа, то в класі їм пропонуємо скласти таблицю правопису поданих слів і ввести декілька в речення.

Приділяємо належну увагу підготовці учнів до роботи над новою темою: задаємо повторити вивчений матеріал, що може бути основою засвоєння нового. Наприклад, опрацьовуючи розділові знаки при однорідних членах речення, учні самостійно повторюють перед цим поняття про сполучник.

Велику увагу приділяємо самостійній роботі з різного виду словниками. Це й під час роботи над помилками, і при написанні творів. Словникову роботу можна використовувати, з одного боку, для збагачення лексичного запасу учнів, спонукаючи їх запам'ятовувати лексеми, та для з'ясування відтінків значення цих лексем і сфер застосування в мовленні, з іншого боку, – для вироблення вмінь правильно передавати їх на письмі. Серед словниково-орфографічних вправ чільне місце займають словникові, розподільні, вибіркові диктанти. Словниковий диктант охоплює окремі слова, у центрі посиленої уваги перебуває одна, іноді кілька орфограм. Матеріалом для таких диктантів не можуть бути диференційні написання, смисло-розрізнення яких потребує цілісного тексту. Слова слід добирати на певну тему.

Розподільний диктант передбачає виокремлення з низки

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ У ДІАЛОЗІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ

тематично об'єднаних слів орфографічно актуальних лексем за однією чи кількома ознаками. Наприклад, продиктовані слова розмістити у дві колонки: у першу – однозначні, а в другу – багатозначні, пояснити особливості правопису слів кожної з груп.

На уроках у кожному класі використовуємо картки з індивідуальними завданнями. Завдання різнорівневі, доступні. Крім того, перевірку засвоєння теми здійснюємо за допомогою тест-контролю, який учні виконують самостійно.

Одним із важливих видів самостійної роботи є вміння працювати з підручником: самостійно вивчити тему; правильно виконати вправу, вдумливо вчитуючись у завдання.

На думку багатьох науковців, а особливо вчителів-практиків, серед яких почесне місце займає В. Сухомлинський, самостійна робота школярів у процесі вивчення літератури є обов'язковим компонентом. Її роль, зміст, тривалість, способи керівництва визначаються метою вивчення певного матеріалу, його специфікою та рівнем підготовки дітей. Учителю створює необхідні умови і настрій, щоб підтримати творчі починання школярів, їхню добровільність і самостійність.

Так, на уроці узагальнення матеріалу з теми «Види усної народної творчості» (5 кл.) пропонуємо учням розгадати ребус, щоб прочитати слово, яке було останнім у засвоєнні ними теорії літератури (фольклору); у групах – учні отримують картки-завдання для роботи над складанням схеми з теми «Види фольклорних жанрів» за допомогою опорних карток (I група); дати визначення літературним поняттям «загадка», «переказ», «легенда» (II група). Використовуємо ігрові моменти на уроці для розвитку розумової діяльності школярів, стимулювання їх самостійності, наприклад, головоломку від козака Мамая. Відгадавши її, діти прочитають прислів'я із влучною характеристикою козаків.

Зацікавленість учнів викликає й робота з картками: учні отримують картки з частинами прислів'їв і приказок, їх треба поєднати так, щоб утворилося прислів'я чи приказка [1, с. 19].

При вивченні твору В. Винниченка «Федько-халамидник» (6 кл.) група учнів самостійно презентує відомості з біографії письменника, опрацьовують самостійно за підручником теоретичний матеріал, записують до зошита визначення понять «епічний герой», «головний герой», «другорядний герой». Проблемні питання, поставлені вчителем перед класом, викликають жвавий інтерес і дискусію: чи можна сказати, що Федько частково був сам винен у своїй загибелі? Чому?

На уроках літератури часто використовую метод «займи власну позицію». Він корисний на початку роботи з дискусійними питаннями. Його можна використовувати там, де є різні погляди на проблему. Наприклад, на уроці української літе-

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ У ДІАЛОЗІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ

ратури в 10 класі за повістю Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків» можна поставити дискусійне питання «Чи має право на існування кохання в ранньому віці і чи може воно бути щасливим?»

Така дискусія стимулює учнів до самостійної розумової діяльності, сприяє розвитку їхніх комунікативних здібностей, навчає висловлювати й відстоювати власну думку.

Отже, уміло організована самостійна робота учнів відіграє важливу роль у поліпшенні ефективності викладання мови і літератури. Учитель має усвідомлювати, що, плануючи самостійну роботу, необхідно для кожного конкретного випадку визначати її функціональне призначення та місце в системі праці школяра.

Сьогоднішнім педагогам треба пам'ятати слова В. О. Сухомлинського: «День без думки, без питання, без розумового напруження – даремно прожитий день».

Література:

1. Брага Т. М. Самостійні роботи на уроках української мови і літератури // Українська мова та література. – 2011. – № 43. – С. 19.
2. Вашталер Г. М. Особливості вивчення української літератури в гімназіях: дис. канд. пед. наук / Інститут педагогіки АПН України. – К., 2000. – 187 с.
3. Риндак В. Г. Уроки Сухомлинського / В. Г. Риндак. – М. : Педагогічний вісник, 2003. – 340 с.
4. Сухомлинський В. О. Про розумове виховання // Вибр. тв.: в 5-ти т. – Т. 4. – К. : Рад. школа, 1977. – 300 с.
5. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором школи / В. О. Сухомлинський. – М. : Просвіта, 1973. – 204 с.